

OORLOGSRoman
1938 - 1945

Onvermijdelijk verraad

Ondergedoken in oorlogstijd,
verraden door eigen volk

JOHAN DEN HARTOGH

Onvermijdelijk verraad

door Johan den Hartogh

Uitgegeven door PUBLIC TRANSFORMATION,
Rijswijk, Nederland

Copyright © 2026 Johan den Hartogh

ISBN: 9789493274235

Ook beschikbaar als E-book, ISBN: 9789493274488

NUR: 337

1ste druk, mei 2026

Public Transformation – Tell your story!

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, geluidsband, elektronisch of op welke wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

Proloog

Drachten,
zaterdag 12 maart 1938, 20.00 uur

De klok op de kast sloeg acht keer. Het radiotoestel kraakte onrustig, als een voorbode van iets wat niemand nog durfde te benoemen. In de hoek brandde een lamp. Buiten gierde de wind langs de kieren van het oude huis.

‘Stil nou,’ zei zijn vader, terwijl hij zijn pijp liet zakken. ‘Ze beginnen.’

Een klik. Gekraak. En toen een stem: *‘Hier volgt een extra nieuwsuitzending van de Algemeene Nederlandsche Radio Omroep.’*

Iedereen verstijfde. Mem met haar breiwerk stil op schoot, de krant bevroren in vaders handen.

‘Vanmorgen vroeg is het Duitse leger zonder waarschuwing Oostenrijk binnengekomen.’

Jelles hart sloeg een slag over. Oostenrijk?

‘Duitse troepen zijn over de grens getrokken bij Braunau en hebben zonder weerstand de stad Wenen bereikt. Adolf Hitler zelf zal vanmiddag in Wenen een toespraak houden vanaf het balkon van de Hofburg.’

De woorden bleven in de lucht hangen als rook, zwaar en dreigend.

‘Oostenrijk?’ fluisterde mem. ‘Maar... dat is toch een zelfstandig land?’

‘Dat wás het,’ bromde heit.

‘De Duitse regering verklaart dat het hier gaat om de hereniging van het Duitse volk. In Wenen wordt gejuicht, zeggen ze.’

Een korte stilte. Toen: *‘Maar elders wordt met zorg gereageerd. De Franse en Britse regeringen hebben nog niet officieel gereageerd.’*

Vader stond langzaam op en liep naar het raam. Hij schoof het gordijn een stukje opzij. Buiten was het donker en stil.

‘Dit is niet zomaar iets,’ zei hij zacht. ‘Als ze zomaar een land kunnen binnenlopen...’

Jelle keek naar zijn vader. Zijn gedachten schoten alle kanten op. Hij slikte. ‘Als Oostenrijk zo eenvoudig werd ingenomen, kan het hier dan ook gebeuren?’

Zijn vader gaf geen antwoord.

De stem op de radio klonk nu lager, bijna fluisterend: *‘De Oostenrijkse kanselier Kurt Schuschnigg is afgetreden. De nazi’s hebben de macht overgenomen zonder een schot te lossen. Duitsland zegt dat het vrede wil, maar de wereld houdt zijn adem in.’*

Drachten, zondag 17 april 1938,
eerste paasdag, 9.55 uur

De kerk aan de Zuiderdwarsvaart stond er nog altijd. Ze stond hier nu zo'n achtentwintig jaar.

Oorspronkelijk was het gebouw in 1841 neergezet in Oudega. In 1910 was de kerk verkocht en steen voor steen afgebroken. Die stenen waren per schip naar Drachten gebracht en daar was de kerk opnieuw opgebouwd. Sindsdien werd het gebouw gebruikt als christelijke gereformeerde kerk Bethel.

Het was eerste paasdag en het hele dorp leek wakker gekust door de lente. De geur van versgebakken brood, uit een huis aan de Westersingel, trok door de straat en bleef tussen de gevels hangen. Hier en daar floten vogels. Mensen liepen over straat. Vaders in hun netste jas met glimmende schoenen, moeders met hoeden en pastelkleurige sjaals. Kinderen in hun zondagse kleren holden over de natte klinkers, sommigen trokken elkaar aan de mouwen, anderen speelden tikkertje om een boom.

Terwijl Jelle naar de mensen keek, dacht hij aan hoe vanzelfsprekend alles in Drachten verdeeld was. Niemand noemde het zo, maar iedereen leefde in zijn eigen kring. Je zag het aan de manier waarop families liepen, aan de krant onder iemands arm, aan welke school de kinderen bezochten. Het ging zonder woorden.

Vandaag hing er een zachte vrolijkheid in de lucht. Alles klopte. Of leek het maar zo? Voor Jelle voelde het toch anders.

Hij stond stil, met zijn handen in zijn jaszakken, leunend tegen een gietijzeren lantaarnpaal. Zijn schoenen waren glanzend gepoetst, zijn

haar met zorg naar achteren gekamd. Hij had zijn best gedaan als negentienjarige en niet zomaar. Niet voor zichzelf.

Zijn ogen zochten maar naar één persoon.

Froukje de Vries.

Ze liep een paar meter verderop. Haar lange donkerblauwe rok zwiepte zachtjes mee in de voorjaarsbries. Over haar schouders hing een crèmekleurige jas en net onder haar linkerschouder zat een kleine bloemenbroche gespeld, eenvoudig, maar sierlijk. Haar blonde haar was gevlochten en samengebonden met een lichtgeel lint. Ze liep kalm, haar blik naar voren.

Jelle slikte. Zijn hart klopte sneller. Hij had haar al vaker gezien. Altijd voorin in de christelijke gereformeerde kerk, telkens op dezelfde plek, naast haar broertje dat zelden stilzat. De achttienjarige Froukje zat daar altijd kaarsrecht, met haar psalmboek op schoot. Haar ogen dicht tijdens het gebed, haar gezicht vol rust. En die glimlach. Die glimlach had hem diep geraakt. Het was geen lach voor de buitenwereld, maar iets wat van binnenuit leek te komen.

Die glimlach had hem de afgelopen weken in de war gebracht. Soms had hij overwogen haar aan te spreken, maar dan twijfelde hij. Wat moest hij zeggen? En wat als ze hem niet zag staan? Dan liep hij snel de andere kant op, met een mengeling van opluchting en spijt.

Maar vandaag niet.

Vandaag zou hij niet weglopen.

Hij wist hoe snel er in Drachten werd gekeken. Eén blik was genoeg. Eén verhaal dat zich vastzette. Als hij haar hier aansprak, bleef dat niet onopgemerkt. Hij voelde het nu al.

Hij ademde diep in, duwde zichzelf af van de lantaarnpaal en stak de straat over. Zijn voeten voelden plotseling zwaar. Zijn hart bonsde in zijn borstkas alsof hij net een sprintje had getrokken.

Even dacht hij eraan om door te lopen. Te doen alsof hij haar niet had gezien. Niemand zou het vreemd vinden, behalve hijzelf.

‘Dag Froukje,’ zei hij, terwijl hij zijn hoed een stukje omhoogtilde.

Froukje keek op. Haar gezicht opende zich langzaam in een glimlach.

Drachten, in een kapperszaak,
vrijdag 1 september 1939, 13.00 uur

Jelle duwde de deur van de kapperszaak open en werd begroet door de geur van eau de cologne en vers gezette koffie. De zaak voelde warm na de regen buiten. Het gezoem van het scheerapparaat vulde de stilte. De radio op de toonbank kraakte zacht.

Hij nam plaats op de houten bank. Naast hem zaten drie mannen te wachten, hun jassen nog vochtig van de regen. Kapper Rintje stond met opgestroopte mouwen gebogen over een klant. Zijn handen bewogen rustig en zeker. Het schuim op de kin van de man glansde in het lamplicht.

Het gesprek kwam langzaam op gang, zoals dat gaat als mannen wachten.

‘De prijzen blijven stijgen,’ zei iemand zacht. ‘Een pond boter kost bijna het dubbele.’

Een andere man knikte. ‘En de slager klaagt elke dag. Hij zegt dat er minder vlees binnenkomt.’

De derde man glimlachte. ‘Ben je laatst bij de bakker geweest? Hij verkoopt nu koeken met rozijnen zonder rozijnen. De machine had ze opgegeten, zei hij.’ Er ging een klein lachje door de kamer. Het voelde goed, even.

In de hoek pruttelde een pot koffie op een klein warmhoudplaatje. Rintje schonk een kopje in en zette het naast Jelle. ‘Warm worden, jongen. Je ziet eruit alsof je de wind nog in je botten hebt zitten.’

Plots ving de radio een bericht op. Een stem noemde Duitsland en de grens. De mannen verstijfden heel even, het scheerapparaat bleef een tel langer boven de wang van de klant hangen. Toen de radio weer wegviel in ruis, ademde iedereen tegelijk uit.

‘Het lijkt alsof de wereld elke dag donkerder wordt,’ fluisterde iemand.

Rintje zette het scheerapparaat neer en keek via de spiegel naar Jelle. ‘Maar hier knip ik gewoon verder,’ zei hij zacht. ‘Want het leven moet door.’

Buiten kletterde de regen tegen het raam. Het licht van de lantaarnpaal viel in een natte streep over de stoep. Jelle luisterde naar de stemmen om hem heen. Naar het zachte geschuifel van voeten. Naar

het knisperen van de radio.

Opeens werd de stem op de radio hard en helder.

‘... en vanmorgen, rond vijf uur, zijn Duitse troepen de Poolse grens overgetrokken. Tegelijkertijd zijn de steden Danzig, Krakau en Warschau gebombardeerd.’

De stem van de nieuwslezer kraakte door de luidspreker. Hij sprak snel. Rintje stopte met scheren. Zijn hand bleef rusten op de wang van zijn klant, alsof ook hij even niet meer wist hoe hij verder moest.

‘Wat zei hij nou?’ vroeg een oudere man met een pet, die op een stoel bij het raam zat. Zijn naam was Abe, een voormalig soldaat uit de mobilisatietijd van 1914. ‘Polen?’

‘Ja,’ zei Jelle, die in de hoek een krant vasthield. ‘Duitsland is Polen binnengevallen. Oorlog.’

‘Dat zat eraan te komen,’ mompelde Hidde, die naast hem zat. ‘Ze hebben het er al weken over en nu is het echt begonnen.’

Een jongeman met een glad achterovergekamd kapsel sloeg zijn armen over elkaar. Zijn das zat iets te strak. Zijn naam was Koert, een bekende in Drachten, iemand die weleens met een NSB-pamflet op zak liep. ‘Hitler heeft gelijk,’ zei hij plots. ‘De Polen provoceren al maanden. Je weet wat hij zei over die radiatoren, toch? De Duitsers worden uitgelokt.’

‘Dat is propaganda, Koert,’ beet Abe hem toe. ‘De Duitsers hebben dat zelf in scène gezet. Dat weet iedereen. En zelfs al was het zo, dit is geen vergelding, dit is een overval. Pure blitzkrieg.’

‘Blitzkrieg?’ herhaalde Rintje, terwijl hij zijn klant een warme handdoek over het gezicht legde.

‘Bliksemoorlog,’ zei Jelle. ‘Snelle tanks, vliegtuigen, overrompelen. Niet zoals in de loopgraven van vroeger.’

‘En de Engelsen?’ vroeg Rintje. ‘Die grijpen nu toch in?’

‘Ze hebben gewaarschuwd,’ zei Hidde. ‘Maar vooralsnog gebruiken ze alleen woorden. Net als in München vorig jaar: praten, beloven... en dan buigen.’

Wytgaard,
langs het ijs (Elfstedentocht)
dinsdag 30 januari 1940,

De lucht boven Drachten was strakblauw, maar de wind sneed als een mes over het land. Al dagen vroor het streng, het ijs kraakte als glas, en elke ochtend hing er een wit waas boven de weilanden. Toen de woorden *it giet oan* (het gaat door) in alle vroegte door Friesland klonken, kwam het dorp meteen in beweging.

Drachten lag niet op de route van de Elfstedentocht, maar bij Wytgaard, achtentwintig kilometer verderop, kwam het peloton wél langs. En dus gingen de mensen uit Drachten er massaal op uit.

De meesten gingen op de fiets. Dat was de enige manier om het vol te houden. Achtentwintig kilometer heen en weer was te ver om te lopen, zeker in de kou. Het waren oude fietsen, vaak zonder versnellingen. De banden hard opgepompt, de kettingen stijf van de vorst. Sommigen hadden lappen of oude sjaals om het stuur gewikkeld tegen de kou in hun handen.

Jelle en Froukje vertrokken vroeg, nog voor het licht werd. Ze fietsten zwijgend naast elkaar, hun adem zichtbaar in de lucht. Af en toe zei iemand iets als ze werden ingehaald of iemand hen voorbij liet. Verder was het stil. Iedereen spaarde zijn adem.

Onderweg sloten steeds meer mensen aan. Hele stukken reden ze in een lange stoet. Mannen, vrouwen, jongeren. Hier en daar iemand met een kind achterop, strak ingepakt onder een deken. Bij gladde stukken stapten ze af en liepen een eindje, de fiets aan de hand, tot het weer ging.

Hoe dichters ze bij Wytgaard kwamen, hoe drukker het werd. Fietsen stonden langs de kant van de weg, tegen bomen en hekken. Mensen liepen verder richting de Zwette, de Sneekertrekvaart. Daar verzamelden ze zich langs het ijs.

Het vroor dat het kraakte. Je hoorde het ijs werken onder de spanning, maar niemand leek daar bang voor. Vandaag moest je erbij zijn.

Langs de vaart werd het stiller. Mensen keken dezelfde kant op, naar de bocht. Er werd gewezen, gefluisterd.

‘Ze komen eraan,’ zei iemand.

Een golf van gejuich rolde over het ijs zodra de kopgroep zichtbaar werd. Namen werden geroepen, iemand floot hard tussen twee vingers. De wedstrijdschaatsers gleden voorbij. Daarna volgden honderden andere schaatser, sommigen lachend, sommigen puffend, sommigen met rode wangen van inspanning en de kou.

Froukje draaide naar Jelle. ‘Wat een dag,’ fluisterde ze.

Jelle knikte, maar zijn blik bleef hangen op de dampende adem van de schaatser. Alsof het ijs en de kou het vuur even deden vergeten dat elders in Europa woedde.

‘Ze zeiden dat er twintigduizend mensen langs het parcours staan vandaag,’ mompelde hij. ‘Misschien nog wel meer.’

Froukje leunde tegen hem aan. ‘Mensen hebben iets nodig. Iets warm. Iets wat ons nog even verbindt.’

Even was er alleen het geluid van klappende handen, joelende kinderen en de roep van een verkoper met gevulde koeken. Maar net achter hen, op een houten bankje, begon een gesprek dat niet langer te negeren viel.

‘Geniet er maar van, want dit is misschien wel de laatste keer,’ zei een oudere man met een schorre stem.

‘Hoe bedoel je? De laatste Elfstedentocht?’ vroeg iemand verbaasd.

‘Ja, man. De oorlog komt eraan. Dat is toch overduidelijk?’

Jelle spitste zijn oren. Dit was niet zomaar gepraat. Het klonk als een overtuiging en hij wist dat hij niet de enige was die het hoorde. Froukje keek hem aan, haar blik bezorgd.

Een andere stem, jonger, voegde zich bij het gesprek. ‘Hitler houdt niet op. Eerst Oostenrijk, toen Tsjecho-Slowakije en afgelopen september Polen. En nu?’

‘Nu houdt niemand hem nog tegen,’ mompelde de oude man. ‘Frankrijk en Engeland hebben wel de oorlog verklaard, maar wat doen ze eigenlijk? Niks. Helemaal niks. Ze wachten. De Britse pers noemt het de ‘Sitzkrieg’.

‘Sitzkrieg?’ vroeg de jongere stem. ‘Wat bedoel je daarmee?’

De oude man snoof. ‘De Duitsers noemen hun manier van vechten

Jelle haalde zijn schouders op. ‘Als we kijken naar al die landen die ze al zijn binnengevallen... Hoelang zal het dan nog duren voordat Duitsland ons land binnenvalt?’

Er viel een stilte in de roef. Alleen het zachte tikken van de klok en het klotsen van het water vulden de ruimte.

Drachten, bij Jelle thuis,
vrijdag 10 mei 1940, 4.30 uur

Het was nog donker toen Jelle wakker schrok van een dof gebrom in de verte. Een trilling ging door het raamkozijn. Hij bleef even liggen, zijn hart kloppend in zijn keel. Het leek op onweer, maar er was geen flits te zien. Toen volgde een tweede dreun.

Vanuit de kamer naast hem hoorde hij beweging. Een bed dat kraakte. Zachte stemmen. Ook zijn ouders waren wakker geworden.

Jelle sprong zijn bed uit, trok zijn jas over zijn pyjama en liep naar het raam. Buiten hing een vreemde gloed in de lucht, niet van de zon, maar van iets anders, iets onrustigs. Aan de horizon zag hij zwarte vlekken bewegen. Vliegtuigen. Tientallen, misschien wel honderden. Ze trokken in strakke formaties over Friesland, laag genoeg om het geluid diep in zijn borst te voelen. Ze gingen westwaarts, één lange stroom.

Beneden klonk een stoel die werd verschoven. De trap kraakte.

‘Jelle!’ riep zijn vader, hoorbaar gejaagd. ‘Kom gauw, de radio!’

In de keuken brandde het licht al. Zijn moeder zat aan tafel, rechtop, een theedoek samengeknepen in haar handen alsof ze die zojuist had vastgepakt zonder het te beseffen. Haar gezicht was bleek. Zijn vader stond gebogen over de radio en draaide nerveus aan de knop. Het toestel knetterde, piepte, zocht.

Toen klonk een stem. Gespannen. Snel pratend.

‘...vandaag, op 10 mei 1940, zijn Duitse troepen Nederland binnengevallen. Duitse luchtlandingstroepen hebben bruggen, vliegvelden en

strategische doelen in het westen van het land aangevallen. De regering roept de bevolking op kalm te blijven. De mobilisatie is volledig van kracht. Burgers wordt verzocht binnen te blijven. Wij herhalen: Nederland is in oorlog...'

Zijn moeder legde de doek neer. 'O nee,' fluisterde ze.

Een uur later, nog voor de eerste zonnestralen Drachten verwarmden, werd er op de deur geklopt. Kort, haastig.

Jelle deed open. Daar stond Hessel, bezweet, zijn uniform verkreukeld. In zijn hand een kleine plunjezak, op zijn gezicht de gespannen trekken van iemand die nauwelijks had geslapen.

'Hessel? Wat...?'

'Ik moest wat spullen halen,' hijgde hij. 'Papieren, foto's en een bijbeltje. Ik ben straks weer weg, terug naar de kazerne, maar ik kon niet gaan zonder even...'

Hij keek Jelle aan. 'Het is echt begonnen, Jelle. Ze zijn overal. Vanochtend overal vliegtuigen en parachutisten. Vliegvelden gebombardeerd. Het is geen oefening.'

Ze gingen naar binnen. Hessel nam een slok water en ging aan tafel zitten. Jelles ouders kwamen erbij staan.

'Wat heb je gehoord?' vroeg Bauke. 'Zijn ze al in het noorden?'

'Nog geen grondtroepen, alleen vliegtuigen,' zei Hessel. 'Maar ze trekken snel op. De bruggen bij Zutphen, bij Arnhem, allemaal aangevallen. Ze proberen de regering en de koningin meteen uit te schakelen. Parachutisten zijn in de buurt van Den Haag geland. Het is precies wat ze in Polen deden: bliksem, chaos, verwarring.'

Zijn handen trilden een beetje. 'Soldaten moeten nu loopgraven bemannen. Sommigen van mijn makkers zeiden dat er al Duitsers bij Leeuwarden gesignaleerd waren, anderen riepen dat er tanks bij de Afsluitdijk stonden. Het is chaos.'

Froukje was intussen ook aangekomen. Ze bleef in de deuropening staan. Haar gezicht was bleek. 'Is er al veel gebombardeerd?'

Hessel knikte. 'De bruggen daar zijn het zwaarst getroffen. En Schiphol...

Ze keek hem meteen aan. ‘Wat voor brief?’

Hij haalde hem langzaam tevoorschijn. Het papier trilde licht tussen zijn vingers. ‘Ik moet me melden. Volgende week dinsdag, in Leeuwarden.’

Ze nam de brief aan, liet haar ogen over de regels glijden en slikte hoorbaar. ‘Dus het is echt...’ fluisterde ze. ‘Arbeitseinsatz.’

Hij wist even niets te zeggen. De woorden zaten vast in zijn keel.

Froukje vouwde de brief dicht en hield hem tegen haar borst. ‘We verzinnen iets,’ zei ze zacht. ‘Maar wat je ook beslist, je staat er niet alleen voor.’

Leeuwarden, arbeidsbureau,
dinsdag 21 april 1942, 10.30 uur

Jelle stond in een lange, stil schuifelende rij voor het Arbeitsamt, het Duitse arbeidsbureau. Hij had zijn dunne jas strak om zich heen geslagen, maar de kou leek van binnenuit te komen.

Voor en achter hem stonden tientallen jongemannen. Jongens uit het noorden van het land. Jongens zoals hij, opgeroepen om te werken voor de vijand. Sommigen wiebelden nerveus op hun benen, anderen hadden hun handen diep in de zakken van versleten jassen gestoken. Er werd nauwelijks gepraat. Alleen af en toe een geforceerde lach, een fluistering, een droge kuch.

Een jongen naast hem, met rossig haar en een boerenpet, tikte Jelle zacht aan. ‘Weet jij waar we heen gaan?’

Jelle schudde zijn hoofd. ‘Dat hangt ervan af, denk ik, van wat je kunt en hoe gezond je bent.’

De jongen zei niets. Zijn blik dwaalde af naar de zware deuren van het gebouw. Op dat moment zwaaiden ze open met een klap. Een Duitse officier in zwart uniform verscheen in de deuropening, zijn gezicht strak, zijn ogen kil. Achter hem stonden twee andere mannen met documenten in de hand.

‘Volgende groep!’ riep de officier in het Duits. De toon was bars, bevelend. De volgende tien jongens werden binnen gewuifd. Jelle stapte met hen mee, zijn hart klopte hoorbaar in zijn borst.

Binnen rook het muf. De geur van sigaren, natte jassen en oud papier vulde de lucht. De kamer was hoog en schaars ingericht, met kale muren en een houten vloer die kraakte bij elke stap. Aan een lange tafel zaten twee mannen. De een in NSB-uniform, met het speldje opzichtig op zijn revers. De ander in een Duits officierspak, een groot rijksadelaarsembleem op de borst.

Jelle slikte. Zijn naam werd geroepen.

Hij stapte naar voren. Hij probeerde zijn ademhaling rustig te houden terwijl hij zijn papieren overhandigde. De NSB-arts keek nauwelijks op van zijn formulier. ‘Gezond?’ vroeg hij zonder enige intonatie.

‘Ja,’ zei Jelle, zo rustig mogelijk.

‘Waar gewerkt?’ klonk het, net iets scherper.

‘De Zuivelfabriek in Drachten. Ik werk op de administratie.’ Hij aarzelde even. ‘En ik heb mijn handelsdiploma’s. Ik kan typen, schrijven, ook in het Duits.’

De arts keek nu wel op. Even ontmoetten hun blikken elkaar. De man had koude grijze ogen. Hij draaide zich naar de Duitse officier naast hem en begon op fluisterton in het Duits te spreken. Jelle verstond flarden: ‘Verwaltung... Buchhaltung... Weser Flugzeugbau... Büroarbeit.’

Hij beet zijn kaken op elkaar. Die naam kende hij. Weser Flugzeugbau, daar werden vliegtuigen gebouwd voor de Luftwaffe. Bommenwerpers. Jachtvliegtuigen. Machines die duizenden mensen zouden doden. Machines die wellicht op zijn eigen dorp Drachten zouden vliegen. En hij zou ze helpen bouwen, al was het maar met papier.

De Duitse officier draaide zich naar hem toe, sprak hem in gebroken Nederlands toe. ‘Typen? Handelscorrespondentie? Duits spreken?’

Jelle zweeg. Dat was genoeg.

De man reageerde meteen. ‘Gut. Je gaat naar Nordenham, vlak bij Bremen. Büro vom Weser Flugzeugbau. Kantoorwerk.’ Het was geen vraag. Het was geen verzoek. Het was een mededeling.

‘Wanneer begin ik?’ vroeg hij.

Kees keek op zijn horloge. ‘Het is nu negen uur. Je wordt over een uur verwacht. Je neemt deze route.’ Hij haalde een klein plattegrondje tevoorschijn en wees een lijn aan. ‘Niet via de hoofdweg. En als iemand je iets vraagt: je bent boekhouder. Meer niet.’

Theo liep alweer terug naar beneden. Kees bleef nog even staan.

‘Jelle,’ zei hij zacht, ‘je bent jong en slim. Dat kunnen we hier gebruiken. Gewoon blijven ademen. Eén dag tegelijk.’

Jelle stopte het briefje zorgvuldig in de voering van zijn jas.

Toen hij even later weer naar beneden liep en het huis verliet, voelde hij de kou op zijn gezicht.

Meppel,

boven de meubelzaak van Jansen,

woensdag 24 februari 1943, 18.30 uur

Het was al avond toen Jelle de trap op liep naar de bovenverdieping van de meubelzaak. Zijn benen voelden zwaar na zijn eerste dag bij Henk de Wit, een paar straten verderop. De administratie bleek een wirwar van bonnetjes, bestellingen en half gevulde kasboeken, maar Henk had hem geduldig ingewerkt. Een rustige man, vriendelijk zelfs, maar je zag in zijn ogen dat hij voortdurend iets afwoog. Alsof elk woord kon worden opgevangen door iemand die meeluisterde.

Buiten had het die dag geregend. De straten van Meppel hadden geglansd onder een dunne laag water. Duitse soldaten liepen door de straat, de kraag van hun grijze jassen hoog, laarzen strak in de pas. Burgers hielden hun hoofd laag. Niemand keek langer dan een seconde. Niemand wilde opvallen. Af en toe klonk het ratelen van een Duitse motor, een korte schreeuw, een bevel. Alles herinnerde eraan dat de stad was overgenomen door de vijand.

In de winkel van Henk had het anders gevoeld. Rustiger. Maar zelfs daar hing spanning tussen de planken hout en half afgemaakte stoelen.

Meppel, een oud schoolgebouw,
vergaderkamer NSB'ers,
woensdag 31 maart 1943, 11:00 uur

De houten vloerplanken kraakten bij elke stap. Wat ooit een klaslokaal was geweest, bleef nu stil. Geen gelach van kinderen meer, geen krijt dat over het bord schraapte.

De kamer was bedompt. Het rook naar sigarettenrook en koude koffie. De gordijnen waren dichtgetrokken, de ramen beslagen.

Op het enige peertje dat aan een slinger uit het plafond bungelde, kleefden dode vliegen. Hun glanzende lijfjes glinsterden zwak in het vale licht.

Aan de rechthoekige tafel zaten vier mannen. Aan het hoofd zat Hugo Dekker, zijn houding ontspannen, bijna elegant. Een been over het andere geslagen, het manchet van zijn overhemd keurig onder zijn jasje uit. De as van zijn sigaret tikte hij traag af in een overvolle glazen asbak. Zijn gezicht was smal, verzorgd, zijn haar strak naar achteren gekamd. Alles aan hem ademde beheersing. Hij sprak zelden hard, behoefde dat ook niet. Wie tegenover hem zat, voelde vanzelf wanneer het zijn beurt was om te zwijgen.

Rechts van hem zat Mees van Roekel. Breed gebouwd, zware schouders, een buik die strak tegen zijn overhemd spande. Zijn snor was zorgvuldig bijgehouden, maar zijn handen verrieden hem, grof, met korte nagels en altijd wat vuil onder de randen. Hij leunde vaak naar voren, alsof hij elk gesprek dichterbij naar zich toe wilde trekken. Van Roekel hield van actie. Van namen, adressen, beweging. Denken liet hij liever aan anderen over.

Schuin tegenover Dekker zat Hendrik Kuipers, bijgenaamd de Kale. Zijn hoofd glom licht in het vale peertje boven de tafel. Hij had smalle ogen die nooit stilstonden en een nerveuze trek rond zijn mond. Zijn rechterhand maakte onbewust kleine bewegingen, tikte, kneep, ontspande weer. Kuipers was de man van de details. De lijsten, de verbanden, de kleine foutjes die anderen over het hoofd zagen. Hij sprak

opgepakt. Daarna drijven ze hen naar Meppel, waar ze op transport worden gezet. Tot die operatie is afgerond, mag hier in de stad niets groots gebeuren.'

Toen Van Oort sprak over daarna, trok Hugo's maag samen.

Na deze grote razzia in de polder, na het transport van duizenden mannen naar een kamp, dan was de stad aan de beurt. Het centrum ook.

Zijn blik gleed opnieuw naar de rode cirkel op de kaart. De meubelzaak.

Hij zei niets.

De polder buiten Meppel,
vrijdag 17 november 1944, 7:00 uur

De ochtend begon grijs en kil. Een lage bewolking hing als een deksel boven het land. Het had in de nacht geregend en de klei was zwaar en nat. Er was geen wind. Geen vogelgeluid. Het was stil.

Toen kwam het geluid.

Eerst ver weg. Een dof gerommel dat niet bij het land hoorde. Het groeide snel. Meerdere motoren tegelijk. Het zware geluid van vrachtwagens die over onverharde wegen naderden.

Aan de rand van het land verschenen de eerste voertuigen. Daarna volgden er meer. Ze kwamen in rijen, strak achter elkaar. Ze rolden het gebied in als een golf die alles meenam wat op haar pad lag.

Bijna vierduizend man.

Duitse soldaten, Waffen-SS en landwachters. Helmen laag over de ogen. Geweren in de hand. Sommigen rookten nog terwijl ze afsprongen. Anderen riepen al bevelen voordat hun laarzen de grond raakten.

In een open wagon stond een man rechtop. Hij droeg geen helm. Zijn jas zat strak dicht. Zijn gezicht was bleek, bijna wit. Zijn ogen keken niet zoekend, maar registrerend. Hanns Albin Rauter.

Hij keek niet naar mensen. Hij keek naar het terrein, alsof hij contro-

Meppel, de Zuiderschool,
zaterdag 13 januari 1945, 7.00 uur

De eerste grijze lichtstralen gleden langs de beslagen ramen van het klaslokaal. Jelle zat nog steeds op dezelfde harde houten bank waar hij de hele nacht had doorgebracht. Zijn rug voelde krom en pijnlijk, zijn benen tintelden alsof het bloed erin was stilgevallen. Zijn hoofd zakte telkens naar voren, dan schrok hij weer wakker. Hij was een paar keer zittend in slaap gevallen, maar telkens wekten een krakende vloer, een hoest of zijn eigen angst hem weer. Slapen was geen rust geweest, maar een strijd tegen kou, honger en onrust. Zijn mond was kurkdroog, zijn maag voelde als een leeg blik dat rammelde in de wind. Niemand had hem iets gegeven. Geen water. Geen kruimel brood. Geen enkel woord. Hij wist dat klagen geen zin had. Hier, in deze kille tussenwereld, was hij geen mens meer. Alleen een last. Een pion in een spel waarvan hij de regels niet kende.

De deur kraakte open. Het geluid was scherp, alsof iemand met een mes langs metaal streek.

Twee mannen stapten naar binnen. Hun laarzen sloegen hard op de houten vloer. Zwarte jassen, stijve leren riemen, petten half in de schaduw. Andere landwachters dan gisteren. Deze twee bewogen anders. Zekerder. Om hun mouwen zaten rode en zwarte armbanden, strak gespannen. Het wit in het midden was grijs van het gebruik, maar het teken erop stond scherp en duidelijk, alsof het elke dag werd schoongepoetst. Het wolfsangelsymbool.

Jelle herkende het meteen.

Hij had het eerder gezien. Niet hier, maar in kranten die niet officieel waren. In illegale pamfletten die hij via via had gelezen. Dat teken hoorde bij de fanatici. Bij de mannen die verder gingen dan bevelen opvolgen.

Het was een oud Germaans symbool, zo werd gezegd. Door de nazi's gebruikt als teken van kracht en zuivering, maar iedereen wist wat het

indrukwekkend. Rondom de groep stonden gewapende landwachters, met pistolen en jachtgeweren, allemaal in een alerte houding.

Na lang wachten gingen de zware poorten van het gevangenisterrein open. Ondertussen was het tien uur. Een snijdende wind trok door de binnenplaats. De kou beet in hun wangen, drong onder hun kleding, verkrampte hun vingers.

Buiten wachtten twee vrachtwagens. Grauwe voertuigen. De motoren bromden onregelmatig. De nummerplaten waren Duits, dat was een slecht teken. De chauffeurs stonden te roken, onverschillig, alsof dit voor hen een normale dag was.

‘Instappen!’ brulde een bewaker.

Ze begonnen te lopen, in stilte, een voor een, als schaduwen van zichzelf. Jelle klom met moeite de vrachtwagen in. Zijn benen trilden, zijn hand voelde alsof hij elk moment zou openscheuren. Binnen rook het naar diesel. In de laadbak stonden houten banken, ruw en hard. Hij zocht een plek en ging zitten, zijn lichaam tegen de zijwand, zijn ogen gericht op niets.

Naast hem zat een man met een ingevallen gezicht en holle ogen. Ze zeiden niets tegen elkaar, maar er hing een soort zwijgende verstandhouding tussen hen. Ze waren lotgenoten, gevangen in hetzelfde lot, en ze gingen dezelfde richting op, zonder te weten waar het zou eindigen.

De motor ronkte harder, en langzaam zette de wagen zich in beweging. Jelle keek door een spleet, hoewel hij nauwelijks iets kon zien. Maar af en toe zag hij iets en dan glipten beelden uit Assen voorbij, winkels met gesloten luiken, lege straten, een moeder die haar kind snel de stoep op trok toen ze de vrachtwagens zag passeren.

Delfzijl,

dinsdag 16 januari 1945, 11.30 uur

Na ruim een uur rijden veranderde het landschap. Jelle zag het bord ‘Delfzijl’. De vrachtwagen stopte abrupt op een plein. De remmen

Ze zweeg even en keek naar haar handen.

‘Weet u misschien een plek waar ik kan blijven?’

De politieman knikte langzaam.

‘Ik denk dat we hier nog wel een bed hebben,’ zei hij.

Ze keek hem aan.

‘Dat zou ik heel fijn vinden.’

Die nacht sliep ze als een blok. Niet omdat ze zich veilig voelde, maar omdat haar lichaam op was. De kamer was eenvoudig, het bed smal, het dekentje dun.

De volgende ochtend, om negen uur, stapte ze weer op de fiets. Terug naar huis. De terugtocht was zwaar. De sneeuw was nu modder geworden. Elke trap voelde zwaarder dan de vorige. Haar benen waren moe, haar rug deed pijn. Toch was ze gegaan.

Voor hem.

Toen ze rond drie uur ’s middags Drachten binnenreed, was de lucht helder. In de verte zag ze het huis van haar aanstaande schoonouders. Met een zwaar gevoel stapte ze naar binnen. Ze was dankbaar dat ze was aangekomen, maar tegelijk trok er een diepe pijn door haar heen.

Waar was Jelle?

Wat zouden ze met hem doen in Duitsland?

In een veewagon,
dinsdag 16 januari 1945, 20.00 uur

Het was donker in de wagon. Zwart als steenkool. Geen maan, geen sterren, alleen het kraken van ijzeren wielen die over bevroren rails gleden. De wagon schudde lichtjes bij elke bocht, bij elk hobbeltje, bij elk onzichtbaar punt waar een wissel onder hen door denderde.

Binnen was het stil. Te stil voor een wagon vol mannen.

Jelle stond in het midden, rug tegen een houten wand, zijn hoofd gebogen. Hij ademde oppervlakkig. De lucht was vochtig en warm geworden, omdat de adem van veertig mannen tegen de houten wanden

mannen die al dagen op hun reserves leefden waren hoorbaar. Alsof het drinken hun opnieuw mens maakte.

Jelle keek om zich heen. Hij zag gezichten die hij eerder alleen als schaduwen had gezien: oude mannen met ingevallen wangen, jonge jongens met gebarsten lippen, één man met een bloedend oor.

Sommigen huilden stil terwijl ze dronken.

Het was een heilig moment in de hel.

Maar het duurde niet lang.

‘Schnell! Zurück in den Waggon!’

De stem sneed als ijzer. Geen schreeuw, geen trap, maar dwingend, onafwendbaar.

De mannen gehoorzaamden.

Een voor een draaiden ze zich om en liepen de wagon weer in.

Met een zware klik viel de sluiting terug. En kort daarna, bijna geruisloos, begon de trein weer te rijden.

Het geknars van de wielen hervatte zijn monotone ritme.

Tik-tak. Tik-tak.

Wilhelmshaven, Duitsland,
donderdag 18 januari 1945, 16.00 uur

De trein ging plotseling langzamer te rijden. Het ritme van de wielen klonk eerst monotoon, daarna onregelmatig. Schokkerig. Jelle voelde een verandering. Dinsdagmiddag waren ze in deze wagon gestapt. Daar was hij zeker van.

En nu was het... donderdag?

Hoe was het mogelijk?

Hij voelde zich vies. Zijn kleren plakten aan zijn huid. Zijn broek stonk. Zijn jas voelde als een nat geworden tapijt dat nooit meer droog werd.

De lucht in de wagon was niet meer gewoon smerig, het was iets anders geworden.

De stank van dode mensen.